

УДК 1(091):167. 2

Андрій Синуця

КРИЗА ФОРМАЛІСТСЬКОГО ПІДХОДУ ДО МОВИ В АНАЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

У статті проведено системно-критичний аналіз формалістського підходу до мови, який розвивали в ранній аналітичній філософії Г. Фреге, Дж. Е. Мур, Б. Рассел, Л. Вітгенштайн, Р. Карнап, А. Тарський. У межах цього підходу виокремлено епістемологічний, логічний та етичний аспекти.

Ключові слова: формалістський підхід, аналітична філософія, мова, епістемологія, логіка, етика.

A. Synytsya. The crisis of formalistic approach to language in analytic philosophy

In the article the systematic and critical analysis of the formalistic approach to language, developed in the early analytic philosophy by G. Frege, J. E. Moore, B. Russell, L. Wittgenstein, R. Carnap, A. Tarski, is fulfilled. Within this approach epistemological, logical and ethical aspects are distinguished.

Keywords: formalistic approach, analytic philosophy, language, epistemology, logic, ethics.

A. Синуця. Кризис формалистского подхода к языку в аналитической философии

В статье проведен системно-критический анализ формалистского подхода к языку, который развивали в ранней аналитической философии Г. Фреге, Дж. Э. Мур, Б. Рассел, Л. Витгенштейн, Р. Карнап, А. Тарский. В рамках этого подхода выделены эпистемологический, логический и этический аспекты.

Ключевые слова: формалистский подход, аналитическая философия, язык, эпистемология, логика, этика.

Погляди ранніх представників аналітичної філософії, на нашу думку, доцільно розглядати в межах формалістського підходу до мови, який має такі особливості: розуміння мови як “образу світу”, а не просто як засобу опредметнення думок; переконання в можливості віднайдення системи мовних праструктур, деякого ло-

гічного числення, з допомогою якого можна однозначно описати дійсність; інтерпретація семантики шляхом побудови ефективних синтаксичних логіко-математичних моделей; дистинкція понять мови-об'єкту й метамови.

Формалістський підхід до мови у своїх творах розвивали такі мислителі, як Дж. Е. Мур, який в [3-4], розробив основні принципи методології неореалізму, Б. Рассел [6], автор концепції логічного атомізму, Л. Вітгенштайн, який у [1] запропонував концепцію логічного аналізу мови, Р. Карнап, який у [2] виступив із різкою критикою метафізики, А. Тарський, який у [7] сформулював основні засади семантичної концепції істини. У межах цього підходу мова розумілася як чітка система знаків, а основне завдання філософії полягало у побудові системи адекватних правил інтерпретації цих знаків. Однак приблизно з середини ХХ ст. уявлення про мову змінилося – її стали розглядати не як самостійне явище, а як елемент свідомості людини; іншими словами, мова стала суб'єктивно забарвлена. Змінилося й розуміння критеріїв значення слова – ним перестало бути конкретне, чітко фіксоване, знання, а стало вміння правильно вживати це слово у відповідних ситуаціях, контекст яких став одним з елементів верифікації значення.

Метою статті є системний аналіз особливостей формалістського підходу до мови, які були піддані різкій критиці, спричинивши кризу цього підходу і його занепад. Для того, щоб з'ясувати причини занепаду формалістського підходу до мови, на нашу думку, потрібно здійснити системний аналіз епістемологічного, логічного та етичного аспектів семантичних концепцій мови ранніх філософів-аналітиків. Вибір саме цих аспектів обумовлено тією обставиною, що свого часу їх розробка була визначальною для становлення аналітичної філософії.

Епістемологічний аспект. Критику аналітичної епістемології того періоду, на нашу думку, доцільно зводити до таких питань: I. Співвіднесення чуттєвих даних і фізичних об'єктів. II. Парадокс аналізу. III. Доказ “лівої руки”. IV. Поняття Здорового Глузду. V. Кореспондентська теорія істини. Розглянемо їх детальніше.

I. Неореалістські трактування співвіднесення чуттєвих даних і фізичних об'єктів, запропоновані ранніми філософами-аналітиками, суперечили одне одному, що не могло не призвести до втрати інтересу до методології неореалізму. Так, на думку Дж. Е. Мура та С. Александера, що сформулювали теорію прямого співвіднесення, у деяких випадках є можливим повний збіг чуттєвих даних

і фізичних об’єктів. На думку Б. Рассела, епістемологічний аналіз має враховувати тип чуттєвих даних, які є неоднорідними по суті (теорія степенів співвіднесення). Р. Селларс та А. Н. Уайтхед у теорії критичного реалізму вважали, що повний збіг чуттєвих даних і фізичних об’єктів неможливий, оскільки кожна людина інтерпретує пережиті явища на основі власних сприйняття, що можуть суттєво відрізнятися від сприйняття іншої особи. А от Ч. Д. Бруд, виступаючи з позицій епістемологічного скептицизму, переконував, що збіг чуттєвих даних і фізичних об’єктів є просто неможливим.

II. З логічного погляду метод аналізу виявився парадоксальним по суті. Вперше це було помічено Дж. Е. Муром, але більш чітко сформульовано А. Айєром: “Якщо вербальний вираз, що представляє *analysandum*, має те ж значення, що й вербальний вираз, що представляє *analysans*, то аналіз констатує наявну ідентичність і є тривіальним, але якщо ці два вербальні вирази не мають однакового значення – аналіз неправильний” [10, с. 228]. Дж. Е. Мур вважав, що з допомогою логічних засобів цей парадокс вирішити неможливо. Хоча з прагматичного погляду таке трактування не є парадоксальним, оскільки будь-яка дефініція, отримана з допомогою методу аналізу, є осмисленою.

С. Ніконенко, критикуючи позицію Дж. Е. Мура, виділяє два аспекти, які той залишив поза увагою, встановлюючи відношення між *analysandum* (A) та *analysans* (B): “По-перше, Мур вважав, що *analysandum* і *analysans* – логічно однорідні поняття, але це не так... B – це опис A, а A – те, що описується. По-друге, Мур вважав, що A і B є еквівалентними. Але формальна еквівалентність не означає змістовної еквівалентності. B – більш точне поняття, ніж A. Уточнюючи A, поняття B перестає бути еквівалентним із змістового погляду” [5, с. 100]. І справді *analysandum* і *analysans* позначають одне і те ж поняття, але мають різний смисл. Цей смисл, на нашу думку, визначений системою різних відношень, у яких перебувають між собою зазначені поняття. *Analysans* прагне пов’язати *analysandum* з іншими реальними предметами, в той час як *analysandum* є просто граматичною (лінгвістичною) категорією. Визначення (дефініції) з допомогою аналітичного методу не можна розглядати виключно в логічній площині, вони завжди охоплюють і епістемологічну площину, апеляція до якої вичерпує парадокс аналізу.

III. У статті “Доказ зовнішнього світу” Дж. Е. Мур запропонував доведення існування зовнішнього світу, яке відоме під назвою

“доказу лівої руки”: “Я показую дві мої руки і кажу, жестикулюючи правою: “Ось – одна рука”, і, жестикулюючи лівою, додаю: “А ось – друга”... Однак чи довів я тут, що дві людські руки існують? Я наполягаю на тому, що довів, при чому абсолютно строго; мабуть, і взагалі немає кращого доказу, ніж цей” [4, с. 81]. Іншими словами, можливість сприйняття деякої речі визнається необхідною і достатньою умовою існування цієї речі. Вбачається, наче Дж. Е. Мур переінакшує з точністю до навпаки твердження свого ідейного філософського опонента Дж. Берклі “*esse est percipi*” (“бути значить бути сприйнятим”) й отримує твердження “*percipi est esse*” (“бути сприйнятим значить бути”). Чи не єдиними критеріями переконання у правильності “доказу лівої руки” є лінгвістична необхідність і певне внутрішнє відчуття “впевненості” в тому, що цей доказ є правильним.

Аргументація, яку пропонує Дж. Е. Мур, є не стільки логічною, скільки психологічною, оскільки впевненість у можливості адекватного сприйняття зовнішніх, реальних, незалежних від нас предметів, на думку Дж. Е. Мура, є результатом особливої інтелектуальної здатності – Здорового Глузду (англ. *Common Sense*).

IV. Здоровий Глузд – це іманентна здатність людського розуму, вироблена на основі повторення повсякденного практичного досвіду. Вона є критерієм впевненості в можливості адекватного сприйняття реальності, що існує незалежно від нас; це своєрідне інстинктивне відчуття істини. Згідно із Здоровим Глуздом, наша свідомість не єдина у Всесвіті, вона притаманна й іншим людям. Також Здоровий Глузд переконує у тому, що навколо нас існує безліч самостійних предметів, які принаймні в деяких випадках можна пізнати однозначно.

Уже Б. Рассел дещо критично поставився до можливості вживання поняття Здорового Глузду в процесі логічного аналізу, адже воно хоча й може на психологічному рівні дати внутрішнє відчуття впевненості в достовірності знань, проте з погляду логіки видається метафізичним, або принаймні таким, що явно потребує подальшого обґрунтування й постійної перевірки. А от А. Н. Уайтхед стверджував, що “немає світу, що відповідає світові нашого повсякденного досвіду” [12, с. 48]. Він виступає проти суб’єктивно-ідеалістичного емпіризму, прихильником якого був шотландський мислитель Т. Рід, у якого власне й було Дж. Е. Муром запозичено поняття Здорового Глузду. Апеляція виключно до оперування цим поняттям як останнім аргументом доведень, на

нашу думку, є дещо наївною, такою, що спрощує релевантне розуміння пізнавального процесу. До кінця не можливо відділити від відчуття, сприйняття і переживання деякого факту його подальшу інтерпретацію, раціональне осмислення й отримання відповідних дедуктивних чи індуктивних висновків.

V. Ранні представники аналітичної філософії, критикуючи позиції абсолютного ідеалізму неогегельянства в епістемології та ідеалістичний емпіризм американського прагматизму, дотримувалися методології неореалізму, згідно з якою: матеріальні предмети існують реально, незалежно від нашого сприйняття; аналогічно реальними атрибутами дійсності є час і простір; наш досвід надає достатньо підстав для переконання у тому, що існують інші свідомості, й що вони не є витвором нашої уяви. Методологія неореалізму узгоджувалась із кореспондентською теорією істини, згідно з якою істина є відображенням дійсності в мові і вона може бути пізнана. Критика кореспондентської теорії стосувалася визнання неможливості існування ідеальних об'єктів у пізнанні, використання лінгвістичних термінів із нечіткою референційною базою, нехтування темпоральними параметрами і контекстуальністю, прагнення елімінації суб'єктивного фактору із наукової теорії, що, на нашу думку, не видається можливим.

Уже Б. Рассел у [6, с. 14], розумів, що окрім наукових (суспільних) знань, що прагнуть бути однозначними, є й суб'єктивно забарвлене знання (індивідуальне знання), яке враховує внутрішні, “такі, що лежать близько до серця”, інтимні переживання особи, вибудовані на основі її власного досвіду, що ніколи не можна редукувати до досвіду інших людей. Наприклад, коли колишній в'язень Бухенвальду стверджує, що “Я ніколи не зможу передати того жаху, що відчув, побачивши Бухенвальд”, його висловлювання істинне в строгому значенні цього слова, але його сприйняття не можна виразити з допомогою слів чи звести до досвіду людей, що там ніколи не були.

Логічний аспект. Критика логічного аспекту формалістського підходу до мови, на нашу думку, може бути зведена до аналізу таких питань: I. Принцип композиційності Г. Фреге. II. Теорія дескрипцій Б. Рассела. III. Концепція логічного аналізу мови Л. Вітгенштайна. IV. Антиметафізичність у Р. Карнапа. V. Семантична концепція істини А. Тарського. Розглянемо їх детальніше.

I. Г. Фреге критикував природну мову за її недосконалість і незадовільність для проведення наукового дослідження. Він розробив перше в історії філософії логічне числення – ідеальну мову,

“... допоміжний засіб, винайдений для визначених наукових цілей...” [8, с. 65]. Проте уже Б. Рассел виявив у логічному численні Фреге так званий парадокс “множини всіх множин”, й пропонує “теорію типів” і “теорію дескрипцій”, намагався його подолати. В основі числення Фреге лежав принцип композиційності, згідно з яким значення слів залежить від значення висловлювання, до складу якого вони входять, і навпаки. Проте, як було показано П. Грайсом, є так звані комунікативні імплікатури – низка висловлювань, значення яких залежить не від компонентів, що входять до його складу, а від тієї ситуації, в якій їх промовлено.

II. Попри намагання Б. Рассела побудувати теорію дескрипцій як логічну теорію, яка б пояснювала семантику реальних відношень дійсності й не призводила до парадоксів, її критикували за метод аналізу, що не можна використати при дослідженні буденної мови (представники лінгвістичної філософії), змішування понять значення і вказування (В. В. О. Куайн), штучність, об’ємність, змішування понять (К. Ламберт, Я. Хінтікка), за ототожнення висловлювань і тверджень, які вони виражають у різних ситуаціях (П. Стросон), за дещо незадовільне вирішення парадоксальних ситуацій, пов’язане з одиничними іменами й існуванням позначуваних ними предметів (В. Целіщев) тощо.

III. Уже на початку “Трактату” Л. Вітгенштайн скептично висловився про його основні здобутки: “... вартість цієї праці полягає в тому, що вона показує, як мало розв’язанням тих проблем досягнуто” [1, с. 22]. Адже, з одного боку, ідеальна мова, яку він конструює в “Трактаті”, однозначно вирішує ті проблеми, які можна в ній поставити, з іншого боку, ті проблеми мають дуже віддалене відношення до практики вживання буденної мови й не описують усієї множини реальних ситуацій.

Надалі в аналітичній філософії було поставлено під сумнів такі положення, що неминуче впливали із концепції логічного аналізу мови Л. Вітгенштайна:

– форма логіко-синтаксичного застосування визначає значення знаку. Річ у тому, що знак має ще й прагматичне значення, яке визначене контекстом мовлення. Синтаксис не враховує особливостей тієї ситуації, у якій вживають даний знак. Тому уже в скорому часі сам Л. Вітгенштайн, а також Дж. Остін, П. Стросон та ін. стали досліджувати ситуації вживання мовних виразів, особливості буденної мови, й прийшли до висновку, що нехтування прагматичним аспектом мови є просто недопустимим. Зауважимо, що

прагматика мови апелює не лише до дослідження природних мов, оскільки прагматичний аспект мови може бути репрезентованим і формально. Однак в першій пол. ХХ ст. у зв'язку з недосконалістю формальних мов допускати таку можливість було передчасно;

– логічна мова є “логічним образом дійсності”, оскільки вона базується на мові фактів. У прагматичних теоріях істини, що стали активно розвиватися з середини ХХ ст. (В. Куайн, Н. Решер, Д. Девідсон, П. Горвіц), кореспондентська теорія істини була піддана критиці, а тому адекватність відношення між логікою мови і фактичною дійсністю була опосередкована суб'єктивністю людського сприйняття;

– з допомогою ідеальної мови можна описати всі інші мови, які є частковими, оскільки вона має найвищий ступінь узагальнення. Дане переконання неминуче призводило до думки про можливість створення універсальної семантики й побудови єдиної системи логіки. Плюралізм, що запанував в аналітичній філософії в др. пол. ХХ ст., показав нездійсненність цих задумів;

– людське знання може бути висловлене в мові. Л. Вітгенштайн пропонував мовчати, коли йдеться про невимовне й про те, що не можна сказати явно. Але констатація цього постулату, на нашу думку, значно збіднює розуміння тих когнітивних процесів, які відбуваються в нашій свідомості, проте не можуть бути однозначно зведеними до мовних засобів;

– загадки не існує. Тобто на будь-яке правильно поставлене запитання, на його думку, можна відповісти. Однак праці К. Геделя, А. Черча, С. Кліні показали неможливість доведення деяких теорем. Тому побудова формальних (ідеальних) мов по своїй суті не вирішує багатьох проблем, а значить, деякі загадки все ж таки існують.

IV. Одним з об'єктів критики логіко-семантичної концепції Р. Карнапа, члена Віденського гуртка, що значною мірою розвивав ідеї Л. Вітгенштайна, стало переконання в необхідності зведення всіх тверджень науки з допомогою методу верифікації до протокольних висловлювань, тобто висловлювань, які базуються на емпіричних даних. Така жорстка вимога не лише елімінувала з науки знання з основ метафізики [детал. див.: 2, с. 42-61], але ставила під сумнів існування теоретичних термінів, наукових законів. Надалі в аналітичній філософії ідеї метафізики знову стали вартими уваги, а ідея редукції усіх знань до емпіричного рівня була піддана критиці.

V. Ще одним об'єктом критики з погляду зростання інтересу до прагматики мови стали ідеї логічної семантики А. Тарського, яка

є однією з основних у формалістському підході до мови, оскільки з допомогою виключно аргументованих засобів логіки доводить обмеженість розмовної (природної) мови й необхідність конструювання штучних мов. Як довів напр. ХХ ст. Я. Хінтікка, “Тарський зробив помилку, допустивши неможливість створення доречної некомпозиційної семантики, включаючи некомпозиційне визначення істини, для досить розвинутих мов” [9]. А тому дослідження природної мови й формулювання предикату істини можна проводити в ній самій, не звертаючись до розробки метамови.

Етичний аспект. Хоча і прийнято вважати, що аналітична філософія займається в основному дослідженням проблем епістемології й логіки, насправді проблеми етики в ній порушувалися не так і рідко. Зокрема, етичний проблематиці присвячено такі твори ранніх філософів-аналітиків: “Principia Ethica” (1903) Дж. Е. Мура, “Лекція про етику” (1929) Л. Вітгенштайна, “Краса і інші форми цінностей” (1933) С. Александера, “Етика й історія філософії” (1952) Ч. Д. Броуда, “Аналіз моральних суджень” (1954) Дж. Айєра та ін. Варто відзначити, що в процесі дослідження етичних проблем метод аналітичної філософії набуває певних особливостей, оскільки він починає стосуватися не тих речей, які ми сприймаємо, а тих, які відчуваємо, переживаємо.

Одним із найосновніших етичних творів ранніх філософів-аналітиків є, безперечно, “Principia Ethica” Дж. Е. Мура, в якому автор прагне не обґрунтувати нову програму з етики чи проаналізувати традиційні етичні проблеми, а досліджує особливості вживання мовних виразів, які містять такі терміни, як “чесно-та”, “обов’язок”, “добро”, “зло”, “мораль”; уточнює їх значення. Дж. Е. Мур переконаний, що всі ці етичні питання зводяться до проблеми обґрунтування терміна “добро”. У зв’язку з цим він зазначає: “... питання, як “добро” може бути визначеним, є основним питанням етики” [11]. Аналізуючи визначення “добра”, які запропонували попередники, він робить висновок, що всі ці визначення є незадовільними. Але свого визначення Дж. Е. Мур не дає, оскільки переконаний, що добро принципово не можна визначити й логічно проаналізувати. Хоча воно саме по собі володіє “внутрішньою цінністю”, яка проявляється в тих чи інших речах чи вчинках, які ми можемо пізнавати з допомогою нашої внутрішньої інтуїції (Здорового Глузду). Хоча в процесі пізнання й більш точного визначення терміну “добро” потрібно застосувати метод ізолюючої абстракції, що допоможе вияснити, які речі були б добрими, існуючи самі по собі. Дж. Е. Мур робить висновок, що

“найбільшими цінностями, які ми знаємо чи можемо собі уявити, є певні стани свідомості, які в загальному можна визначити як задоволення від спілкування з людьми й насолоду прекрасним” [11].

Незважаючи на високу оцінку твору “Principia Ethica”, низку його тверджень було проаналізовано критично, зокрема:

1) багато результатів проведеного ним аналізу в етиці були визнані тривіальними (як висновок із цитати, поданої вище) і мало-ефективними. І справді виглядає так, наче проведений ним аналіз є зовнішнім відносно суті етичного й не пояснює його природу, а тому може бути перетлумачений ким завгодно у потрібний йому спосіб – достатньо просто заперечити позицію Дж. Е. Мура;

2) можливість побудови етики як науки. Незважаючи на те, що добро по суті є невизначеним, Дж. Е. Мур був переконаний, що можна побудувати етику як науку. Для цього потрібно скористатися інтуїцією (Здоровим Глуздом) й уникнути логічних помилок. У своїй “Лекції про етику” Л. Вітгенштайн не погоджується з цим твердженням Дж. Е. Мура, зазначаючи: “Етика постільки, поскільки вона прагне дещо нам сказати про кінцевий сенс життя, абсолютне добро, абсолютно цінне, не є наукою” [13];

3) згідно з позицією неореалізму жоден вчинок не може бути одночасно і правильним, і неправильним. І немає значення, як ми ставимося до певного вчинку чи певної особи. Проте одна справа, коли ми тлумачимо аж надто однозначні випадки в історії – зраду Цезаря Брутом, чи Івана Носа козаків-оборонців Батурина в 1708 р. Інша справа, коли йдеться про менш однозначні події – брехню заради порятунку, крадіжки задля виживання під час війни, примушування до миру, нав’язування цінностей більш розвинутого суспільства менш розвинутому і т. д.

Отже, криза формалістського підходу до мови в аналітичній філософії, з одного боку, була спричинена контрадикторністю відповідних теорій (згадаймо, різні підходи в неореалістській епістемології), з другого боку, внутрішнім саморозвитком цих теорій. Занепад одних логіко-семантичних концепцій мови (логічного атомізму, логічного аналізу мови) спричиняв появу інших, розширення методології пізнання. Кореспондентська теорія істини, якої дотримувались ранні філософи-аналітики, не витримувала критики, оскільки не враховувала суб’єктивний фактор у пізнанні, ставила під сумнів існування ідеальних об’єктів, які не можна елімінувати із науки тощо. Розгляд мови як синтаксично-семантичної структури також був незадовільним. Без прагматики мова втрачала свою

динамічну складову, а її аналіз не міг пояснити багатьох процесів об'єктивного світу. Перегляд і критика формалістського підходу до мови спричинили розвиток прагматичних концепцій мови, що прагнули подолати прірву, утворену між структурою формальної мови і живою, історично змінною, соціально детермінованою, динамічною навколишньою дійсністю.

Література:

1. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus // Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus; Філософські дослідження. – К.: Основи, 1995. – С. 5-86.
2. Карнап Р. Опровержение метафизики логическим анализом языка // Путь в философию. Антология. – М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2001. – С. 42-61.
3. Мур Дж. Э. В защиту здравого смысла [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000735/index.shtml>.
4. Мур Дж. Э. Доказательство внешнего мира // Аналитическая философия: избранные тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – С. 66-84.
5. Никоненко С. В. Аналитическая философия: основные концепции. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. – 546 с.
6. Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы. – К.: Ника-Центр, 2001. – 560 с.
7. Тарський А. Поняття істини в формалізованих мовах. – К.: СтилоС, 1998. – 154 с.
8. Фреге Г. Исчисление понятий, язык формул чистого мышления, построенный по образцу арифметического // Фреге Г. Логика и логическая семантика: сборник трудов. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 65-143.
9. Хинтикка Я. Истина после Тарского [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://korfo.kubsu.ru/totum/index.php?a=10&l=rus>
10. Ayer A. J. Russell and Moore: The Analytical Heritage. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1971. – 254 p.
11. Moore J. E. Principia Ethica [Electronic resource] – Access mode: <http://fair-use.org/g-e-moore/principia-ethica/chapter-i>.
12. Whitehead A. N. The Concept of Nature [Electronic resource] – Access mode: <http://www.gutenberg.org/files/18835/18835-h/18835-h.htm>
13. Wittgenstein L. A Lecture on Ethics [Electronic resource] – Access mode: http://www.geocities.jp/mickindex/wittgenstein/witt Lec_et_en.html.

Рекомендовано до друку рішенням кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури, протокол № 8 від 5 червня 2012 р.